

Україна і виклики постіндустріальної доби

Анатолій Толстоухов,
кандидат філософських наук,
народний депутат України

Нині ми переживаємо ситуацію, коли відому формулу можна перефразувати так: «Дотепер філософи намагалися змінити світ, а справа полягає в тому, щоб його пояснити». Потреба збагнути те, що відбувається і відбуватиметься далі зі світом, стає дедалі нагальнішою. І суть не в тому, щоб звинуватити західну цивілізацію в катастрофічних наслідках її діяльності і дистанціюватися від неї, як це пропонують деякі вчені. Ми живемо на одній планеті і проблеми у нас спільні. І сьогодні проблема виживання турбує всіх. Розв'язок її, на наш погляд, варто шукати в площині зміни соціальних і культурних парадигм.

Специфіка XXI століття полягатиме не стільки в очевидній глобалізації соціальних, економічних, інформаційних та супутніх їм процесів, скільки у **відмові від застарілого способу організації** планетарного співтовариства. Тому будь-які стратегічні цілі й плани країни можуть залишитися лише добрими намірами, якщо вони не вписуються у загальний всесвітньо-історичний процес.

Успіх реконструкції (чи постмодернізації) України багато в чому обумовлений правильністю й точністю зробленого нею вибору, що в історичному масштабі має вимірюватися її спроможністю відповісти на глобальні виклики сучасності. Модернізаційні завдання і плани країни об'єктивно визначаються загальносвітовим контекстом процесів і подій, які не можна не враховувати при реалізації національних цілей.

Безперечно й те, що будь-які спроби вписатися у світовий процес без максимального врахування власних традицій, культури, укладу і способу життя теж приречені на поразку. Наполягаючи на пріоритеті єдності, не можна забувати про багатоманітність світу, яка становить не меншу цінність. Це обумовлено тим, що народи, які населяють планету, представляють різні життєві світи і, отже, по-різному сприймають і реагують на глобальні виклики, загрози та ризики. Саме різноманіття сучасного світу виступає константою і принципом його самозбереження й

сталості. І тому “глобалізація з людським обличчям”, як її назвали у доповіді ООН (1999 рік), можлива лише за умови збереження “квітучої складності” буття (К. Леонт'єв).

Здавалося б, що цю двоєдину тезу навряд чи хто заперечуватиме через її очевидність, як і ту, що світова цивілізація вже давно, від епохи Великих географічних відкриттів, розвивається у напрямку формування світового господарства і всесвітнього ринку, а на нинішній стадії цей розвиток набуває всеосяжного, глобального характеру. Пригадаємо, що майже п'ять сторіч доля світу вирішувалась фактично тільки у межах західного цивілізаційного ареалу. До останнього часу це справді була європеїзована історія. Євро-американська цивілізація, основою якої є громадянське суспільство та ліберальна економіка, внаслідок переконливої технологічної переваги практично нав'язує світові своє бачення цивілізаційного існування. Протягом тривалого часу переважно західні цінності вважаються придатними для організації світового співтовариства: суттю соціального світоустрою західної цивілізації є демократія, що розуміється як пріоритет особистості над державою, а індустріальна (товарна) економіка – засобом досягнення загального добробуту. При цьому західна цивілізація часто не бере до уваги національні чи культурні особливості інших народів. Навіть Організація Об'єднаних Націй, створена для врегулювання спірних питань міжнародного буття, вибудована саме за євро-американською цивілізаційною моделлю – як прообраз майбутнього світового уряду, покликаного реалізовувати західні світоглядні ідеали у планетарному масштабі. Сьогодні все це відбувається під прапором глобалізації.

Проте ця обставина не повинна закривати для нас зміст глобалізації як певного об'єктивного процесу, процесу консолідації зусиль всього розмаїтого світу для відповіді на виклики сучасності, на протидію суб'єктивному намагання певних сил побудувати суто моноцентричний світ [1]. При цьому багато навіть західних учених розглядає вестернізацію як “культурний імперіалізм” західного світу, який може призвести до негативних наслідків, зокрема до зникнення культурної багатоманітності у світі [2]. Крах усіх великих імперій, до речі, й “великих вчень”, які ідеологічно їх обслуговували, свідчить, що будь-яке намагання нав'язати “еталонний” світоустрій насамкінець приречене на поразку. Нехтувати уроками історії, як переконливо довела сама історія, означає дискредитувати ідею глобалізації. Більше того, різноманітність є важливою умовою сталості будь-якої системи – соціальної, культурної тощо.

Тому ключовою проблемою сьогодні є інтерпретація культурної розмаїтості світу як **органічної функціональної особливості** процесу глобалізації. Варто розрізняти глобалізацію як об'єктивний процес, основу якого складає уявлення про єдине (глобальне) людство як “світ світів”, і

глобалізацію як явочну гегемонію американської моделі світоустрою та світопорядку. Розгляд багатоманітності як органічної характеристики глобалізації дозволяє впевнено стверджувати, що поліцентричні сценарії подальшого розвитку світових глобалізаційних процесів можливі, що вони не зводяться до встановлення гегемонії одного з типів суспільств, “культурного імперіалізму” Заходу (глобалізація як “глобалізаторство”).

Цікаву концепцію висуває російський учений В. Кувалдін: концепцію мегасуспільства. Визначною характеристикою цього нового типу суспільної організації є те, що мегасуспільство, яке народжується в результаті глобалізації, “не знищує суспільств, що існують, а нібито “вбирає” їх у себе, поступово перетворюючи їх відповідно до своєї внутрішньої логіки” [3]. Кордони між частинами світу не зникають, але стають прозорішими.

Проблему входження України у глобальну спільноту можна сформулювати так: **об’єктивно вона в нього вже увійшла, але суб’єктивно ще не визначилася в ньому.** Увійшла як країна, що має високу духовну культуру, багаті природні ресурси, потужний інтелектуальний потенціал. Присутність України у світовому соціумі помітна, хоча її інтеграція у глобальну економіку має виразно односторонній характер. А суб’єктивно Україна поки що не готова прийняти виклики сучасності і дати на них адекватні відповіді.

Глобалізація вкрай загострює конкуренцію на світовому ринку, додаючи їй усе безкомпроміснішого та жорсткішого характеру, сприяючи успіху сильних, а слабких роблячи ще слабкішими. Така ситуація є істотною характеристикою глобального контексту часів постіндустріального суспільства.

Значна частина національного багатства постіндустріальних країн представлена сьогодні інтелектуальним капіталом. В умовах, коли інформація і знання стають безпосередньою продуктивною силою, виникає монопольний ресурс, що характеризується абсолютно новими якостями, яких ніколи раніше не знало суспільне виробництво. З одного боку, саме засвоєння людиною знань та інформації тотожне, у певній мірі, виробництву нового знання; у той же час і передача знання іншим людям не зменшує кількості цього ресурсу. Воно виявляється практично невичерпним.

З іншого боку, доступ до цього специфічного ресурсу обмежений, тому що знання відрізняються від більшості індустріальних благ своєю рідкісністю, а витрати, необхідні для їхнього створення, доступні сьогодні тільки постіндустріальним країнам. Тому цінність знання визначається законами цін монопольних благ, а його творці – не тільки окремі особистості-інтелектуали, а й цілі співтовариства – опиняються у привілейованому становищі. У цьому контексті особливої уваги заслуговує те, що окремі індивіди, соціальні групи і **навіть нації**, які використовують

нині переваги технологічного прогресу, розпоряджаються таким багатством, яке вони не привласнили у ході експлуатації пригноблених класів, а створили самі своєю творчою діяльністю, чи, у крайньому випадку, отримали в результаті ринкового обміну [4].

Виробництво, використання і споживання знань (knowledge economy) на межі тисячоліть визначають взаємовідношення розвинених держав із рештою світу. Нерівність між соціальними класами, яка зберігається у вигляді опозиції “носії та виробники знань” – “некваліфіковані працівники”, в ході глобалізації поступово перетворюється із внутрішньо-економічного явища, характерного для кожної окремо взятої держави, на явище світове.

Якщо експансія “економіки знань” різко знизила залежність країн постіндустріального розвитку від усіх інших і зміцнила їхню внутрішню сталість, то усвідомлення ролі знань у сучасній господарській системі викликало переорієнтацію основних торгових, інвестиційних і міграційних потоків. Наприкінці XX сторіччя постіндустріальний Захід став осердям наукового потенціалу людства, найважливішим джерелом індустріального і навіть аграрного багатства. Сьогодні 500 найбільших ТНК забезпечують більше чверті загальносвітового виробництва товарів і послуг. Їхня частка в експорті промислової продукції досягає 1/3, а в торгівлі технологіями й управлінськими послугами – 4/5. При цьому 407 із них належать країнам “великої сімки”. 24 тисячі транснаціональних компаній мають штаб-квартири у 14 найбагатших країнах світу [5].

Стає очевидним, що найбільш ефективною виявляється взаємодія країн, що складають постіндустріальну цивілізацію, між собою, а не з країнами, що перебувають на нижчому щаблі господарського розвитку. Таким чином, постіндустріальний світ починає замикатися у власних межах. Другий наслідок полягає в тому, що більшість країн потрапляє у зростаючу залежність від постіндустріального світу як постачальника нових технологій та інформації.

Користуючись реальною перевагою у сфері економіки знань (а звідси й перевагою індустріальною, військовою та політичною), країни західного ареалу стягують на себе велику частину стратегічних світових ресурсів. Це дозволяє їм підтримувати власний високий рівень життя, але одночасно це ж спричиняє відносне зубожіння інших країн.

Поки що процеси всесвітньої глобалізації розгортаються під орудою західних транснаціональних структур – Міжнародного валютного фонду, Всесвітнього банку тощо. Це викликає занепокоєння, оскільки такий порядок може бути встановлений надовго. Країни Заходу і далі залишатимуться у привілейованому становищі, а інший світ буде постачати їм сировину і дешеву робочу силу.

Така перспектива загрожує й Україні, оскільки вона втрачає спеціалізацію у наукомістких галузях та провідні позиції в науці. Тому

Україна може запізнитися й приректи себе на перманентну відсталість. Утім, вона не може й легковажно поспішати, підмінюючи стратегічні рішення заходами кон'юнктурного маневрування. Україна ще має самовизначитися стосовно процесу глобалізації, але, насамперед, звільнитися від дивного фаталізму в сприйнятті самої глобалізації.

З одного боку, треба реально усвідомлювати, що сьогодні цей процес відбувається в руслі неоліберальної парадигми і скеровується на користь ключових суб'єктів – лідерів глобальної економіки. Політика неоліберального глобалізму, що цілеспрямовано визначається США та їх геополітичними партнерами – країнами так званого “золотого мільярда”, діє на користь транснаціональних капіталів і мало рахується з національними інтересами, нестатками й потребами решти людства, нав'язує свої рішення у міжнародних і міжрегіональних конфліктах. Як ілюстрацію до цієї тези можна навести слова президента Європейського Союзу Романо Проді. Звертаючись до учасників засідання Європейського парламенту, він, зокрема, сказав: “Всі розуміють, що ми будемо децю, що відкриває нам дорогу до світового панування. Це не звичайний торговий союз чи політичне утворення. Мабуть, не всі усвідомлюють, що національним державам, кожній нарізно, потрібно буде доводити своє право на існування у новому світі” [6].

На жаль, згідно з розумінням глобалізації як вестернізації, зараз “доводити” своє право на існування національним країнам потрібно не тільки й не стільки у військовому чи політичному і навіть не в економічному плані, скільки у ціннісному аспекті. Справа не лише в тому, що той, хто сповідує “постматеріалістичні цінності” [7] та володіє когнітивним капіталом, виявляється монополістом на блага матеріальні. Глобалізаційні процеси призводять не лише до майнової нерівності між цілими націями – вони впроваджують **нерівність ціннісну**.

Мається на увазі, що вищий клас, і, зокрема, інтелектуали-професіонали нових галузей сервісної сфери в усіх країнах світу навчаються сповідувати цінності, характерні для західноєвропейських традицій, а не для власного історично-культурного середовища. Саме завдяки цій обставині вони мають змогу вести професійну діяльність із застосуванням “останнього слова науки” і жити саме за західними стандартами комфорту. Глобалізація поволі змальовує “американський спосіб життя” у вигляді чи не єдино можливого в сучасному світі, не попереджуючи про те, що такий спосіб життя є принципово неправильним хоча б через екологічні міркування, якщо вже не казати про необхідність збереження культурно-аксіологічного розмаїття світу.

З іншого боку, очевидно й те, що ество економіки не терпить будь-якого монопольного домінування, в усякому випадку – довго. Необхідно на світовому рівні змінити політику і правила гри таким чином, щоб глобалізація більше відповідала нагальним потребам розвитку як самої

економіки, так і інтересам країн та регіонів, що не входять до “золотого мільярда”. У доповіді ООН підкреслюється, що “глобалізація з людським обличчям” вимагає управління світом з метою підтримки моралі і прав людини, рівності, справедливості, безпеки, сталості природного середовища, розвитку суспільства та протистояння маргіналізації.

Україні, при вирішенні проблем свого національного розвитку, потрібно визначитися, у якій глобалізації вона бере участь. Питання складне, особливо для діючих політиків, змушених його вирішувати. Владі треба вдумливо, виважено і далекоглядно оцінити нині існуючий розклад світових сил і тенденцій, щоб вийти зі стану залежного розвитку, посісти гідне місце у світі й відігравати свою роль у процесі глобалізації.

Так, не применшуючи актуальності проблеми протистояння “міжнародному тероризму”, “радикальному ісламу”, “світовій наркомафії”, треба усвідомлювати й те, що не ці “побічні продукти” нашого часу визначатимуть довгострокову перспективу і розвиток. Участь України у цьому протистоянні цілком логічна й закономірна з політичної та гуманітарної точок зору. Але варто бачити і передбачати вплив інших фундаментальних факторів. Наприклад, те, що американському сценарію глобалізації найближчим часом об’єктивно будуть спроможні протистояти інші центри сили, носії власних варіантів глобалізації – Європейський Союз, Китай (за умови його домінування у Південно-Східній Азії). Може бути й безліч інших варіантів. Розвиток світової цивілізації може піти і зовсім несподіваним шляхом.

Культурологи, що переймаються проблемами майбутнього, не випадково пишуть про початок “конфлікту цивілізацій” [8]. Саме цивілізаційні, історичні особливості світових культур починають зараз відігравати все помітнішу роль на міжнародній арені. І конкретна економічна конфігурація якогось великого державного утворення, його політика та військова міць є лише технологічним вираженням особливостей даної культури. Перемоги й поразки зароджуються, насамперед, у культурній самосвідомості нації. Як пише А. Столяров, для ісламської цивілізації, що виникла на сімсот років пізніше цивілізації християнської, зараз починається “осьовий час” [9]. У Європі аналогічний період утворило Відродження. Це період пасіонарності, період усвідомлення себе новою всесвітньою спільнотою, період жадібного освоєння світу. Період, коли здається безсумнівним, що світ можна легко й просто перетворити та встановити у ньому закони, які забезпечать рівноправність і справедливість. Таким сценарієм теж не можна нехтувати.

Але яким би шляхом не пішов розвиток світової цивілізації, Україна не повинна виступати у ролі сателіта. В ситуації багатозначної непередбачуваності вона повинна знайти своє місце і виробити власну геостратегічну позицію. І не тільки політичну, а й економічну та соціокультурну. Критично осмислений досвід останніх дванадцяти років

буквально волає про необхідність підходити до цього обережніше і знаходити мудріші рішення.

Вважається, що на виклики глобалізації відповідають, головним чином, економіка та бізнес, породжуючи такі явища, як транснаціональні капітали, світові фінансові ринки, міжнародні корпорації й банки. Але, по-перше, глобалізація не зводиться до одного тільки господарського, економічного виміру, і, по-друге, не можна недооцінювати тієї важливої обставини, що національна держава теж спроможна давати відповіді на історичні виклики подібного роду. Саме у цьому контексті слід розглядати проблему взаємин національної держави і ТНК у сучасному світі, що глобалізується.

Глобалізація в її нинішньому вигляді, безперечно, звузила можливості національних утворень впливати на світову економіку, поставивши під сумнів соціальні досягнення розвинених країн і перспективу створення соціальних держав у країнах, що й досі розвиваються. Але це не означає, що епоха національних спільнот завершена, що всі кинулися до світу без кордонів, і роль національної держави зійшла нанівець. Тому партії і впливові політичні сили у будь-якій країні, за рідкісним винятком, не квапляться посідати космополітичну позицію стосовно глобалізації, а шукають свої національні відповіді на її виклики. Чим інтенсивніше виявляє себе глобалізація, тим більше держава повинна зберігати інтерес своєї “функціональної цілісності”. І тим функціонально важливішою стає політика внутрішня, а не зовнішня.

Шляхи вирішення проблем, породжених глобалізацією, ще потрібно буде знайти, окреслити. Але вже сьогодні зрозуміло, що “глобалізація з людським обличчям”, яку змогла б підтримати більшість народів і країн світового співтовариства, можлива лише за умови **зміни загальної парадигми всесвітньо-історичного розвитку і створення нової моделі життєустрою та світопорядку**. Глобалізація, яку зрозуміємо саме таким чином, мислиться як перспектива та шлях створення світового солідарного суспільства, справді вільного й справедливого, причому для всіх народів, націй і країн, а не тільки для “золотого мільярда”. Це відбудеться тоді, коли, як це не парадоксально прозвучить, глобалісти погодяться з ідеєю-гаслом антиглобалістів – “Світ повинен бути іншим!” і покладуть його в основу діалогу.

Можливість такої трансформації багато вчених пов’язує з початком переходу світової спільноти від індустріального розвитку до постіндустріального, інформаційного суспільства, що визначає основний вектор і світоутворюючу функцію всього трансформаційного процесу, його мотивацію, якість і обрис. У цій парадигмі розвитку інтеграція потрібна для вирішення завдань зовсім іншого порядку, іншого масштабу й складності, ніж проблеми геополітики й економіки. Останні, безумовно, дуже важливі, але є й інші проблеми, що можуть бути вирішені за

допомогою глобалізації.

Виникає запитання: що потрібно робити, щоб стримати нинішню неузгодженість між біоеволюцією й техноеволюцією людської цивілізації, яка ставить під сумнів не тільки існування людства, а й самої природи? Чи спроможний нинішній світоустрій вирішити проблему ліквідації бідності мільярдів людей?

У сучасному світі бідні відрізняються від багатих не тільки розмірами доходів. У них усе інше: середовище проживання, стан здоров'я, хвороби, рівень освіти, матеріальні та духовні потреби, трудова діяльність, соціальне оточення, політична організація. Так, найбагатші країни розташовані у зонах помірної клімату, найбільш бідні – у тропіках і пустелях, часто віддалені від світових ринків. У найбільш бідних країнах люди набагато частіше страждають від корупції, внутрішніх конфліктів, економічних і політичних потрясінь.

Чи можливий діалог культур і цивілізацій – не на словах, а на ділі – як альтернатива нібито неминучому їхньому зіткненню? Проблем безліч, вони загальнолюдські, від їхнього вирішення залежить доля кожної країни і світової цивілізації в цілому.

Глобалізацію, в контексті її творчих можливостей, а не тільки тих ризиків і загроз, що вона у собі несе, варто розглядати як важливий ресурс української трансформації. Що цілком можливо за умови орієнтації української стратегії й політики на побудову постіндустріального суспільства.

Наші реформи 90-х років не стали адекватною відповіддю на історичний виклик епохи – створити передумови постіндустріального розвитку країни. Просування в цьому напрямку поки що майже не помітно. Тим часом, у реальності вимальовуються три можливі сценарії майбутнього розвитку.

Перший – це перетворення країни на сировинну базу і джерело дешевої робочої сили для розвинених країн Заходу й Сходу. Про таку перспективу свідчить стійка тенденція зниження і незатребуваності інтелектуального і культурного потенціалу. Зростає диференціація доходів, значна частина населення веде боротьбу за виживання. У духовній сфері цьому сценарію відповідає відмова (чи відхід) від цінностей і традицій вітчизняної культури на користь зразків західної масової культури, які активно насаджуються, що стає причиною втрати почуття національної гідності та появи комплексу національної неповноцінності.

Другий сценарій, на перший погляд, має привабливіший вигляд. Він пов'язаний з реалізацією ідеалів суспільства споживання, з досягненням вищого рівня життя й уявляється бажаним для значної частини українського населення. У рамках цього сценарію можливі різні варіанти: від розвитку з вищим ступенем економічної й політичної інтеграції країни з глобалізуючим світом до розвитку диференціації єдиного простору на

зони різного життєвого рівня, орієнтованого на економічні зв'язки не всередині країни, а здебільш із зарубіжжям. У політичному плані ця тенденція може привести Україну до трансформації на конфедерацію, що надовго, якщо не назавжди, прирече її на перебування в другому ешелоні світової спільноти до нового циклу цивілізаційного розвитку, пов'язаного зі становленням посттехногенного, інформаційного суспільства.

Нарешті, **третій сценарій** – найбільш сприятливий, але такий, що його найважче реалізувати на практиці. Він орієнтований на формування та закладку передумов саме постіндустріального суспільства. Цей сценарій припускає не коректування нинішнього політичного курсу, а вироблення нової стратегії українського реформування та розвитку. У його рамках повинна відбутися зміна ідеалів суспільства споживання на систему цінностей, що утверджують пріоритет і престиж духовної та інтелектуальної сфер, культури, науки. Повинна відбутися також технологічна революція, пов'язана із впровадженням наукомістких, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, досягнень інформатики тощо.

Уже давно настав час від суперечок перейти до серйозного системного аналізу наших людських і природних ресурсів, критично переосмислити й оцінити існуючу практику їхнього використання, а відтак переосмислити державну політику у всіх її історично значимих напрямках та аспектах. І при цьому постійно мати на увазі, що найважливішою умовою успішної реалізації настільки масштабного, трудомісткого проекту є врахування стереотипів і архетипів національної свідомості й характеру, культурного коду громадян України, на мову яких повинна бути перекладена система цінностей, що формується постіндустріальним розвитком.

На сьогодні Україна переживає справжню драму мислення, яке ніби загрузло між минулим і майбутнім, у муках народжуючи нові підходи й ідеї світоустрою. Саме у цьому сенсі процес інтеграції, що розпочався у світі, є для неї ресурсом і додатковим стимулом власної реконструкції й трансформації. Глобалізація визначає не тільки головний вектор загальнолюдського розвитку, але й шлях входження України в єдиний світ.

Література:

1. На цьому розрізненні двох основних сенсів поняття “глобалізація” наголошує, зокрема, В. Толстих: **Толстых В. И.** Цивілізація і модернізація в контексте глобалізації // *Філософія, наука, цивілізація.* – М.: УРСС, 1999. – С. 273.

2. Див., наприклад: **Hamelink C. J.** Cultural autonomy in global communications: planning national information policy. – N. Y.: Longman, 1983. – 143 p.

3. **Кувалдин В. Б.** Глобалізація і родження мегаобщества //

Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 7.

4. Див. докладніше: **Тостоухов А. В., Парапан І. Г.** Концептуальні підвалини глобалізації // Практична філософія. – 2003. – № 3. – С. 3–10.

5. Мегатренды мирового развития. – М.: Экономика, 2001. – С. 43.

6. **Michael Mann**, “Prodi Urges Fundamental Debate on Future of EU”. Financial Times, February 14, 2001, p. 1.

7. Концепцію запропоновано В. Іноземцевим – див.: **Іноземцев В. Л.** Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. – М.: Academia–Наука, 1999. – С. 580.

8. **С. Хантингтон.** Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2003, 603 с.

9. **Столяров А.** Сумерки богов. Послесловие // Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 428.